

تأثیر باورهای دینی و اسطوره‌های بر فرش‌های روستایی باف همدان

نعیمه جلیلیان

کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر دانشگاه سمنان

سید ابوتراب احمدپناه

عضو هیئت علمی دانشکده هنر، دانشگاه سمنان

کلام

دوفصلنامه

علمی-پژوهشی

انجمن علمی

فرش ایران

شماره ۲۲

پاییز و زمستان ۱۳۹۱

۷

چکیده

فرش یکی از کهن‌ترین و با سابقه‌ترین هنرهای سنتی است که علاوه بر رفع نیازهای کاربردی، بازگو کننده اعتقادات، باورها، اساطیر و مفاهیمی از این دست است. این مفاهیم در بستر فرش با نقوشی رنگین و زیبا با الهامات ذهنی نمود می‌یابند. در این نوشتار، علاوه بر شناسایی نقوش حیوانی در هنر فرش روستایی حوزه همدان و دسته‌بندی آن‌ها به سه دسته چهارپایان، پرندگان و آبزیان، تأثیرات دینی-اسطوره‌ای نقوش منطقه تشریح می‌گردد. در بین نقوش حیوانی به‌دست آمده، از میان پرندگان عقاب و طاووس، در بین آبزیان ماهی، لاک‌پشت و خرچنگ و از گروه چهارپایان، بز جملگی حامل مفاهیم برکت و باروری هستند.^۱

واژه‌های کلیدی: نقوش حیوانی، فرش روستایی

همدان، اسطوره-دین، حاصل‌خیزی.

۱. مقدمه

نقش و نقش‌مایه یکی از خصیصه‌های هنرهای دستی از جمله فرش است. این خصیصه در فرش با طرح و رنگ عجین شده و به‌صورت نقوش تجریدی و انتزاعی و ... پدیدار گشته است. نقوش فرش همدان، همچون هنرهای مناطق دیگر، علاوه بر زیبایی و کارکرد، دارای جنبه‌های نمادین است که نگارندگان مقاله «فرش همدان نگاهی، مردم‌شناختی» یا کتاب «قالی ایران، پژوهشی در فرش ایران» و سایر مأخذ بیشتر به ویژگی‌های فنی و ظاهری فرش منطقه می‌پردازند و کمتر به معرفی و تحلیل نقوش توجه دارند. تنها در مقاله «بررسی تطبیقی و احیای نقوش فرش دست‌باف مناطق همدان و زنجان»، نویسنده نقوش فرش استان

۱- این مقاله از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نعیمه جلیلیان در دانشکده هنر، دانشگاه سمنان استخراج شده است.

همدان را به سه دسته اصلی، فرعی و ریزنقش‌ها تقسیم و توصیف می‌کند. اما در این مقاله بررسی جنبه‌های نمادین فرش منطقه و تأثیر آیین (دین) و اسطوره بر آن به صورت مسئله بیان شده است. فقدان این مورد ضرورت انجام این تحقیق را بیان می‌دارد. برای یافتن ریشه‌های نقوش، می‌توان عواملی همچون تأثیرات اجتماعی و تاریخی، آیین‌ها و اسطوره‌ها و... را در نظر گرفت که از این میان تأثیرات نام برده، تأثیر ادیان و اساطیر بر نقوش مورد بررسی قرار می‌گیرد. سؤالاتی که در این تحقیق مطرح می‌شود عبارت است از:

-انواع نقش‌مایه‌های حیوانی در حوزه بافت روستایی همدان کدامند؟
- آیا تأثیرات دین و اسطوره که اهمیت نقوش حیوانی در زندگی کشاورزی را نشان می‌دهد، ریشه نقش‌مایه‌های حیوانی در منطقه بوده است؟
این مقاله مجالی است تا با مطالعه نقوش حیوانی منطقه ذکر شده و با توجه به منابع موجود، به بررسی اجمالی ریشه‌های نقوش از دید اسطوره و دین بپردازد. تحقیق حاضر از نوع بنیادی است و نتایج حاصله با توجه به نمونه‌های به دست آمده از منابع کتابخانه‌ای و میدانی با روش تحلیلی و توصیفی بیان شده است. برای این منظور و برای پاسخگویی به سؤالات، ابتدا ویژگی‌ها و طرح‌های رایج در حوزه همدان به‌طور کلی بیان می‌شود. در ادامه انواع نقش‌مایه‌های حیوانی در حوزه مورد نظر به تفکیک اهمیت و فراوانی نقوش از دیدگاه آیین و اسطوره بررسی می‌شود. برای رسیدن به جواب سؤالات، این فرضیه مطرح می‌شود که فرش روستایی همدان در مسیر حیات هنری خود غنی از مفاهیم باورهای دینی و اسطوره‌ای است که اغلب این نقوش حیوانی بر مفاهیم زایش تأکید دارند.

۲. گذری کوتاه بر ویژگی‌ها و طرح‌های رایج در حوزه بافت فرش همدان

استان همدان جزو استان‌های غربی ایران است. آب‌وهوای شهرهای استان همدان مختلف بوده و اغلب این شهرها در ناحیه کوهستانی واقع شده‌اند. این

منطقه به‌لحاظ قومیتی ترکیبی از فارس، عرب، ترک و دیگر اقوام مغول است.

یکی از صنایع دستی همدان بعد از سفالگری و سرامیک، فرش‌بافی است که در سطح کشور و جهان از شهرت به‌سزایی برخوردار است. همدان یکی از مراکز اصلی تجارت فرش در منطقه غرب کشور بوده است و فرش‌بافی منطقه مانند اغلب کانون‌های بافندگی در ایران به دو گروه شهری و روستایی تقسیم می‌شود. صنعت فرش روستایی با قدمتی طولانی نسبت به صنعت فرش شهری (حدود اوایل قرن بیستم) به‌وجود آمده است. اگرچه از لحاظ وزن و بافت شباهت‌هایی بین فرآورده‌های شهری و روستایی وجود دارد، ولی این دو در سایر موارد اختلافات زیادی دارند. به‌طور کلی می‌توان گفت: «از نظر سبک‌شناسی فرش اصیل همدان یک فرش روستایی است» (ژوله، ۱۳۹۰، ۱۹۷). به‌طور کلی ویژگی‌های فرش همدان عبارتند از: «قالی همدان رج‌شمار بین ۱۵ و حداکثر ۲۵ است. کلیه قالی‌های محلی و شهری همدان هنگام بافت شیرازه می‌شوند. چله‌کشی ترکی رواج بیشتری دارد. نخ‌های چله و پود همدان اغلب پنبه‌ای است. نحوه پرداخت و روگیری بسیاری از قالی‌های شهری باف همدان به گونه‌ای است که پس از اتمام بافت پرداخت می‌شوند، اما قالیچه‌های محلی هنگام بافت پرداخت می‌شود. گلیم‌بافی به سبک فارسی انجام می‌شود.» (همان). در روستاهای همدان از دارهای ثابت محلی (دار ایستاده) و در بافت از تک‌پود استفاده می‌کنند و به‌طور کلی شیوه بافت تخت دارند.

گسترده‌گی و تنوع موجود در طرح (نقشه) همدان را باید ناشی از مشارکت مردمی و عرق بومی روستاییان مناطق مختلف نظیر انجلاس، بی‌بیک‌آباد، درجزین، کبودرآهنگ و بزچلو دانست که هر کدام در سطح عالی و بی‌هیچ شائبه‌ای نقش‌هایی زیبا و متنوع را تولید و اجرا کرده‌اند که به نام همان منطقه شهرت و محبوبیت یافته است. طرح‌های بافته شده در هر روستا با نام همان منطقه بافت خود شناخته و فروخته می‌شود که به تفکیک مناطق بافت طرح‌ها عبارتند از: انجلاس (دو طرح ماهی درهم و بته‌میری)، بی‌بیک‌آباد

(لچک ترنج، ماهی درهم و افشان)، مهربان (دستگاهی، افشان، گلدانی، ماهی درهم، لچک ترنج و درختی)، کبودرآهنگ (ترنج‌های کوچک تکراری، لچک ترنج، درختی، بته‌ای و ماهی درهم)، بزچلو (لچک ترنج و ماهی درهم)، درجزین (ساروقی، گل‌بته، دستگاهی، درختی، گلدانی و انواع لچک ترنج). به‌طور کلی طرح‌های سنتی مناطق همدان بر اساس فرم‌شناسی به دو گروه لچک ترنج و سراسری (افشان، تکرار نقش) قابلیت تقسیم دارند. این دو طرح سنتی در منطقه مینایی اسطوره‌ای - مذهبی داشته و از نقوش گلستان و باغ الهام گرفته شده است. ساختار طرح هر فرشی علاوه بر حاشیه و متن، نقش‌مایه را نیز دربرمی‌گیرد. طرح مضاف بر ساختار کلی فرش، نقش تنظیم نقش‌مایه‌ها را بر عهده دارد. تنوع نقش‌مایه در حوزه همدان مانند سایر مناطق ایران است که به مجموعه‌ای از انواع مختلف گیاهی، حیوانی، انسانی، اشیاء، ابنیه و... قابل تقسیم است. نقش‌مایه‌های حیوانی بعد از نقش‌مایه‌های گیاهی دارای فراوانی و تنوع بسیاری در منطقه هستند که در ادامه به معرفی انواع نقش‌مایه‌های حیوانی و ارتباط آنها با اسطوره و دین پرداخته می‌شود.

۳. انواع نقش‌مایه‌های حیوانی در حوزه همدان

نقش‌مایه‌ها [۱] دارای معانی و خصوصیات ویژه و نشان‌دهنده حالات، اعتقادات، خلیقات و وضع زندگی است. شکل‌گیری نقوش فرش به سه صورت شبیه‌سازی، تجریدی و انتزاع صورت می‌گیرد که در این منطقه اغلب شیوه انتزاع به‌کار گرفته شده است. نقش‌مایه‌های حیوانی در فرش روستایی همدان به دسته‌های چهارپایان، پرندگان و آبزیان قابل تفکیک است که هر کدام می‌توانند در گروه‌های سه‌گانه زیر جای گیرند:

(۱) آبزیان: ماهی، لاک‌پشت، خرچنگ.

(۲) پرندگان: عقاب، طاووس، گنجشک.

(۳) چهارپایان: بز، شیر، شتر، سگ.

از میان سه دسته نام برده آبزیان سهم بیشتری را به‌خود اختصاص داده‌اند که این امر می‌تواند ارزش فرهنگی نهفته در آنها را نشان دهد که به اسطوره و

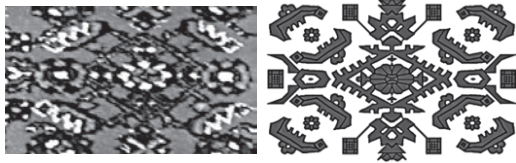
دین اشاره می‌کنند. قبل از تبیین نقش‌مایه‌های حیوانی، اشاره کوتاهی به اسطوره و باورهای دینی می‌شود. باورها که زیرمجموعه فرهنگ به حساب می‌آیند - چه دینی چه غیردینی - بر روی نگرش‌ها و رفتارهای یک ملت تأثیر می‌گذارند. دین در زندگی و تولیدات فرهنگی ایرانی هرگز تأثیر بی‌واسطه و مستقیمی نداشته و ندارد و در واقع اغلب بازتابی از دین را به نمایش می‌گذارد. «حضور دین به‌طور کلی در فرهنگ هر جامعه، حضوری آموزش‌گراانه بوده و تأثیر به‌سزایی در شکل‌گیری آن دارد. چون دین در اساس بر نیازهای فکری و اخلاقی جوامع حضور پیدا می‌کند. به این ترتیب در پس‌زمینه هر کوششی وجود دارد» (سرافراز، ۱۳۸۶، ۱۷۷).

در کنار دین، بحث اسطوره [۲] نیز مطرح است. «اساطیر، روایت‌ها و داستان‌هایی است دربارهٔ خدایان و موجودات فوق‌طبیعی که ریشه اصلی آنها باورهای دینی مردم قدیم است. این روایت‌ها ممکن است واقعیت تاریخی نداشته باشند و پدیدآورندگان اصلی ناشناخته‌اند. میرچا ایلپاده معتقد است، اسطوره بیانگر حقیقت مطلق است زیرا تاریخ مقدس را بازگو می‌کند، اسطوره واقعه‌ای مقدس است و به‌همین سبب سرمشق و در نتیجه تکرارپذیر است زیرا مانند الگو عمل می‌کند» (افروغ، ۱۳۸۹، ۵۵).

اساطیر ایران مجموعه‌ای از اسطوره‌های ایرانی (اسطوره آفرینش، پایان جهان، خدایان فراطبیعی و...) است که اغلب ریشه باستانی داشته و به میزان بسیار بالایی میان اقوام ایرانی (کاسی، لولوبی‌ها، گوتی‌ها و...) وجه اشتراک دارد. همچنین ایرانیان اساطیری متفاوت اما هم‌ریشه با اساطیر اوستایی داشته‌اند که اساطیر مانوی و زروانی و مهرپرستی را شامل می‌شود.

۳.۱. نقش‌مایه‌های آبزیان

شاخه‌ای از نقش‌مایه‌های حیوانی در فرش روستایی بافت همدان، نقش‌مایه‌های گروه آبزیان است. بر اساس میزان به‌کارگیری نقوش این گروه، ماهی نقش مهمی را در میان بافته‌های مناطق مختلف این حوزه ایفا می‌کند. اساسی‌ترین و مهم‌ترین عنصر در شکل‌گیری

تصویر ۲: نقش ماهی درهم، انجلاس (مأخذ: Fokker, 1973, 75)
طرح خطی از نگارندگان

می توان گفت ماهی علاوه بر زایش بر عمر طولانی نیز تأکید دارد و احتمالاً به عنوان نقش بر روی هر چیزی که به کار رود برای صاحبش عمر طولانی به همراه دارد. طبق کاوش های باستان شناسی برای اولین بار در همدان پیکره هایی به شکل ماهی در هنر کاسی هویدا شد و پس از آن به آشور رسید. از آنجا که در دوره مادها همدان پایتخت بوده است، مردان تن پوشی شبیه به فلس ماهی به تن داشتند. سندی از این نوع تن پوش در نقش برجسته آشوری در تصویر ۳ به نمایش درآمده است. این تن پوش بازگو کننده این حقیقت است که ماهی سمبل حمایت و نوزایی است و این ویژگی ها را شامل حال پوشنده می کند. با رجوع به این پیشینه می توان چنین استنباط نمود که بافنده از فرشی که منقوش به این سمبل است نه تنها به عنوان زیرانداز استفاده می کند، بلکه آن را همچون شیئی رازآمیز به کار می برد تا از مواهب و معانی آن (ماهی) بهرمنند گردد. (تصویر ۳)

طرح ماهی درهم در فرش طبق یک سنت با حاشیه معروف به لاکپشتی همراه است. [۴] توسباغه [۵] (لاکپشت) نقشی است که در حاشیه ها و خصوصاً در طرح سراسری بته جقه انجلاس و ماهی درهم تمام مناطق بافت حوزه همدان به کار می رود. نقش پردازی نمونه های آن به صورت تجریدی تا انتزاعی است. انواع حاشیه که مزین به نقش لاکپشت است در تصاویر ۵ و ۶ به نمایش گذاشته شده است. علاوه بر حاشیه، تصاویر ۷ و ۸ انواع نقش لاکپشت را در متن به نمایش می گذارد. آنگونه که در هنر دوران ماقبل تاریخ به این طرف نشان داده می شود، این لاکپشت بر روی کودوروهای [۶] دوره کاسی مشاهده می شود. «نماد خدای آب یعنی انا [۷] یکی از نشانه هایی بود که

نقش ماهی درهم که در منطقه اغلب در ابعاد کناره بافته می شود ماهی (برگ) است. بر اساس تحقیقات ریشه نقش ماهی درهم به آیین مهر برمی گردد. «اساس طرح، نقش ماهی و نقش چهره انسانی (مهر) است. در دگرگشتی این طرح در دوره اسلامی دو ماهی به دو یا چهاربرگ و چهره انسانی به گل - معمولاً هشت پر گرد - تبدیل می شوند.» (حصوری، ۱۳۸۱، ۴۳-۴۵). مطالعات تاریخی در ایران باستان نشان می دهد که همدان پایتخت اصلی ماد به شمار می رفت. در میان منابع تاریخ ماد، اوستا، کتاب مقدس کیش زرتشت، مقام و منزلت خاصی دارد. در اوستا از بین پنج گروه نام برده، ماهی در گروه جانوران آبی قرار دارد. در بندهش [۳] بر سروری ماهی نسبت به آبزیان دیگر تأکید و اشاره شده است.

از لحاظ نمادشناسی یکی از نمادهای باران خواهی و برکت از جانب دریا نقش ماهی است. نمونه واضح کاربرد ماهی در طرح سراسری ماهی درهم است که در سطح و زمینه فرش تکرار می شود. تکرار و توالی آن تولیدمثل ماهی را به یاد می آورد که نماد باروری و زندگی است. «تکرار ماهی سمبلی است بر خوشبختی خانواده. تعداد زیاد بچه نیز نشانه توانایی کار، سلامتی بیشتر و قانون برای قبیله است.» (Fokker, 1973, 26). در واقع این نقش به نوعی به زندگی و معیشت کشاورزی روستاییان ساکن مناطق همدان اشاره دارد. انواع ماهی جز در ترکیب مشهور ماهی درهم با انواع نقش مایه های دیگر ترکیب می شود و گاه با گیاه، گاه با گل و حتی با پرند نیز آرایش می یابد. در تصاویر ۱ تا ۳ انواع نقش مایه ماهی درهم به تفکیک مناطق حوزه بافندگی همدان قابل مشاهده است.

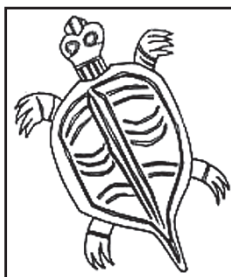

تصویر ۱: نقش ماهی درهم، کبودرآهنگ (مأخذ: Electas, 2007, 167)
طرح خطی از نگارندگان

تصویر ۳: کوچاندن مادی‌ها به عنف، از نقش برجسته آشوری نینوا، قرن هفتم ه.ق. (مأخذ: دیاکونوف، ۱۳۴۵، ۲۵۳)

به سن بلوغ می‌رسیدند، تصور می‌کردند که محبوب خدایان بوده که با این سن رسیده‌اند» (Fokker, 1973, 26). با این تفاسیر، نقش لاک‌پشت پایه‌ای اسطوره‌ای می‌یابد.

تصویر ۴: نقش لاک‌پشت، نماد خدای آب (اتا)، تنها تصویر موجود، یکی از نشانه‌هایی که بر روی کودوروهای دوره کاسی حجاری شده است (مأخذ: بلیک و گرین، ۱۳۸۳، ۲۹۷)

تصویر ۵: نقش لاک‌پشت، حاشیه فرش، حومه شهر همدان (مأخذ: Jacobsen, 1973, 373؛ طرح خطی از نگارندگان)

تصویر ۶: نقش لاک‌پشت، حاشیه فرش، درجزین (مأخذ: صوراسرافیل، ۱۳۷۵، ۴۸؛ Gans-Ruedin, 1975, 169؛ طرح خطی از نگارندگان)

بر روی کودوروهای دوره کاسی حجاری شده بود.» (بلیک و گرین، ۱۳۸۳، ۲۷۹). در واقع قدمت خدای لاک‌پشت در ایران به دوره کاسی‌ها برمی‌گردد که این ادعا توسط سنگ‌های به‌دست آمده از این دوره در تصویر ۴ قابل اثبات است. از آنجا که همدان امروزی در دوره کاسی بخشی از حکومت قبل از ماد به‌شمار می‌رفت، [۸] و با توجه به نوشته‌های اذکایی، پژوهشگر و محقق در باب فرهنگ همدان که درباره ثبات آداب و رسوم و زبان می‌نویسد: «عامل پایدار ماندن زبان و آداب و رسوم کهن در بین مردم شهر همدان به عواملی چون تقسیم‌شدن شهر به چندین محله جداگانه هر یک با کدخدا، حفظ و مراقبت اهالی هر محله از آداب و رسوم و زبان خود، نداشتن ارتباط یا ارتباط کم اهالی محله‌های شهری با روستاییان و ترک‌زبانان و اشتغال آنان به باغداری است.» (اذکایی، ۱۳۷۷، ۶۶). نقش لاک‌پشت می‌تواند از باورهای پیش از اسلام در این منطقه نشأت گرفته شده باشد که پایه اسطوره‌ای داشته و دارد. شاید یکی از دلایلی که حاشیه لاک‌پشتی طرح ماهی در هم را احاطه می‌کند به خصوصیت زیستی این جانور مرتبط باشد. این جانور رابط بین خشکی و آب بوده و می‌تواند سمبل عمر طولانی نیز باشد. «لاک‌پشت به زندگی طولانی تمایل بیشتری دارد. در گذشته دور، به‌علت کمبود بهداشت و امکانات کودکان در سن طفولیت می‌مردند. از بین بزرگسالان آنهایی که

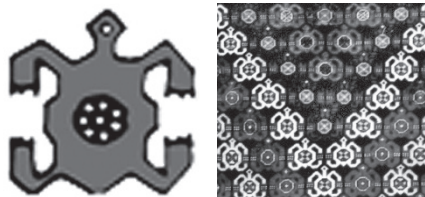
تصویر ۹: نقش خرچنگ، متن فرش کبودرآهنگ (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۱۰: نقش خرچنگ، حاشیه فرش جوراقان (مهربان) (مأخذ: ادواردز، ۱۳۶۸، ۱۲۲؛ طرح خطی از نگارندگان)

تصویر ۷: لاک‌پشت، حاشیه پهن کف‌ساده، همدان، قرن ۱۳ ه.ق. (مأخذ: Gans-Ruedin, 1975, 283؛ طرح خطی از نگارندگان)

تصویر ۸: لاک‌پشت، متن فرش حومه شهر همدان (مأخذ: Electa, 2007, 162؛ طرح خطی از نگارندگان)

۲.۳. نقش‌مایه‌های پرندگان

پرنده‌های نقش شده شامل عقاب، طاووس و گنجشک است. این نقش عموماً به صورت تجریدی و انتزاعی دیده می‌شود. یکی از نقش‌مایه‌هایی که در فرش‌های همدان بافته می‌شود نقش‌مایه عقاب است. در دوران کهن، عقاب‌ها بر روی دیگر آثار از جمله سفال ترسیم می‌شدند که قدمت آن‌ها به هزاران سال پیش برمی‌گردد. نمونه‌های وجود نقش عقاب در سفال‌های تپه گیان نهبوند در تصویر ۱۱ مشاهده می‌شود. این نقش بر روی فرش‌های ناحیه همدان نیز دیده می‌شد. این پرنده در فرش یا به صورت انتزاعی یا به گونه‌ای تجریدی و خلاصه شده به کار می‌رود. خطوطی که نشان از منقار و پاهاست به یک سطح مثلثی (همان بدن پرنده) متصل می‌شود. در برخی موارد نقش عقاب در قسمت پاها و منقار از حالت خطی خارج شده و اندکی گسترش می‌یابد، به طوری که به لحاظ بصری تأثیرگذارتر است. نیکولاس فوکر در کتاب "Persian and Other Oriental Carpets for Today" از این آرایه با همین نام (عقاب) یاد می‌کند و تحقیقات میدانی به عمل آمده این نکته را تایید می‌نماید. (تصویر ۱۲) رد پای عقاب را می‌توان در روایات و آیین‌های مذهبی مشاهده کرد. در آیین مهر، عقاب از حیوانات مورد علاقه آن‌هاست. «در افسانه آفرینش، عقاب به نام پیک خورشید معرفی

یکی دیگر از نقوش پرکاربرد آریان در بافته‌ها نقش خرچنگی است به شکل بیضی‌مانند که در اطرافش چهار زایده همسان بوده و به صورت تکراری و به رنگ‌های متنوع در متن فرش ظاهر می‌شود. این بازوان همانند نقش کله قوچکی/مرغکی هستند. این نقش اغلب در اطراف ترنج و لچک در زمینه آرایش می‌یابند. گستردگی این نقش در همدان شامل نواحی می‌شود که از ناحیه رزن شروع شده تا کبودرآهنگ ادامه می‌یابد. این نقش‌مایه در ناحیه ترک‌زبان همدان دیده می‌شود. صاحب‌نظرانی همچون سیسیل ادواردز عقیده دارند که «اصل این نگاره، ترکی است چرا که بیشتر در قالی و قالیچه‌های قره‌باغ و نیز روستاهای ترک‌نشین رواج دارد» (یاوری، ۱۳۸۴، ۸۴). در برخی از مناطق به توسباغه (لاک‌پشت)، خرچنگ گفته می‌شود. یکی از دلایل اصلی آن می‌تواند به زندگی هر دو حیوان مربوط باشد یعنی هر دو به یک شکل زندگی می‌کنند. «خرچنگ گاهی نماد اتحاد و قطب متضاد است. برای اینکه هم در خشکی و هم در آب می‌زید. چهارمین نشانه منطقه البروج، برج سرطان، خرچنگ است» (وارنر، ۱۳۸۹، ۵۴۶). می‌توان گفت که خرچنگ جزو ایزدان یا پیام‌آوران برکت و باروری از دریا به سوی خشکی است. نمونه‌های این نقش در حاشیه و متن در تصاویر ۹ و ۱۰ قابل مشاهده است.

تصویر ۱۱: کله مرغان، نقش عقاب دو سر، سفالینه گیان نهاوند، اواخر هزاره دوم قبل از میلاد (مأخذ: Ghirshman, 1933, 10&65)

تصویر ۱۲: نقش عقاب، ترنج منطقه مهربان طرح (مأخذ: ادواردز، ۱۳۶۸، ۱۲۱؛ طرح خطی از نگارندگان)

گل و نوع دیگر با چتری ذوزنقه‌ای شکل برجسته و نمایان می‌شود که در نواحی همدان شایان توجه است. علاوه بر آن گونه‌ای از گنجشک در طرح‌های درختی به نوعی زیبا فرش را می‌آراید. (تصویر ۱۳) طاووس در فرش همدان می‌تواند نماد «مرغ ناهید، ایزد آب بوده و جایگاه اساطیری بلندی داشته است.» (پرهام، ۱۳۷۵، ۱۵). (تصویر ۱۴) و گنجشک نیز بنا بر باور منطقه که با درخت و گل نقش می‌شود، پیام‌آور بهار و سرسبزی است.

شده که در کشتن گاو نخستین با مهر همکاری کرد. در برخی توصیف‌ها اهورامزدا به سر عقاب تشبیه شده که شاید مقصود همان سعنه (سیمرغ) در اوستا باشد. (دادور و منصور، ۱۱۰، ۱۳۸۵). این نقش سمبلی از حاصلخیزی است. بر طبق اساطیر دینی عقاب دانه‌های یک درخت بزرگ را جابه‌جا می‌کند که فروافتادن این دانه‌ها زاینده‌گی و حیات جهان را به همراه دارد. نوع دیگری از پرند که فرش‌های همدان را می‌آراید، طاووس است. نوعی از طاووس با دم و کاکل

تصویر ۱۳: نقش طاووس، متن فرش حومه شهر همدان،
(مأخذ: صوراسرافیل، ۱۳۷۵، ۱۳۸)

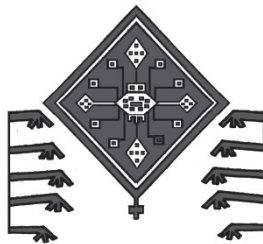
تصویر ۴۱: نمونه‌ای از گنجشک، متن فرش مهربان، (مأخذ: نگارندگان)

۳.۳ نقش ماهی‌های چهارپایان

گروه سوم نقش ماهی‌های حیوانات در حوزه همدان، نقش ماهی چهارپایان است. بز کوهی، قوچ، شیر، سگ و شتر در این دسته‌بندی قرار می‌گیرند. چهارپایان شاخ‌دار عمدتاً بز کوهی و قوچ هستند، در متن فرش به شدت تحلیل می‌روند یا تخلیص می‌شوند و بر خلاف نقوش دسته آبزبان، به صورت منفرد و در میان نقوش دیگر ظاهر می‌شوند. از میان نقش ماهی‌های چهارپایان، بز کوهی و قوچ جزو حیوانات اساطیری‌اند و جنبه آیینی دارند و در آیین‌های کشاورزی دارای اهمیت هستند. «بز کوهی که یکی از حیوانات منسوب به مهر (ایزد روشنایی) است و در ادوار مختلف و در میان جوامع مختلف مظهر فراوانی، فرشته باران و گاهی مظهر خورشید بوده است» (حبیبی، ۱۳۸۱، ۱۱۸-۱۱۹). مطابق اساطیر مزدیسنی و قوانین فقهی آن باید از کشتن برخی از جانوران «بره، گوسفند، بزغاله، و رزאו (گاو)، و... پرهیز کرد» (زمردی، ۱۳۷۸، ۹۷).

در فرش همدان نقش بز و قوچ به عنوان عنصری مقدس به کار می‌رود که بیانگر مظهر نیرو و قدرت خداست و در زندگی کشاورزی منطقه از اهمیت بالایی برخوردار است. با وجود این در اقلیم‌های مختلف این مظهر نیرو و قدرت متغیر است. «در سرزمین‌های هموار و دشتگون، گاو مظهر نیرو و قدرت خدا و

در سرزمین‌های کوهستانی، بز یا بزغاله و حتی در نواحی جنگلی، گوزن مظهر و سمبل این باور به‌شمار می‌رفت.» (بهجو و همکاران، ۱۳۷۲، ۲۰۶). از آنجا که همدان اقلیمی کوهستانی دارد نقش بز کوهی اغلب با شاخ‌هایی بزرگ‌تر از اندازه معمول ترسیم می‌شود که برای نمایان کردن مفاهیم، درست به هلال ماه شبیه است. بنابراین بز در فرش می‌تواند مظهر خدای زایش شود که با آب و گیاه مرتبط می‌گردد تا اینکه از لحاظ اسطوره‌ای مظهر گوزن باشد که با دنیای مردگان ارتباط دارد. و از طرف دیگر می‌توان گفت: «گوزن نشانه‌ای از پیروزی تاریکی‌ها و روشنائی‌ها بود و این مطلب با تدفین مردگان ارتباط داشت. هنگامی که مرده را به خاک می‌سپردند. متوفی از زندگانی محروم گشته و وارد جهان تاریکی‌ها می‌شد. در برخی نقاط وظیفه انتقال مردگان را بر عهده گوزن می‌دانستند» (گیریشمن، ۱۳۴۶، ۳۴۶). (تصویر ۱۵ و ۱۶)

تصویر ۱۵: نقش شاخ حیوان، متن فرش همدان (مأخذ: Lewis, 1920، 194؛ طرح خطی از نگارندگان)

تصویر ۱۶: نقش بز، متن فرش همدان (مأخذ: Milhifer, 1967، 96؛ طرح خطی از نگارندگان)

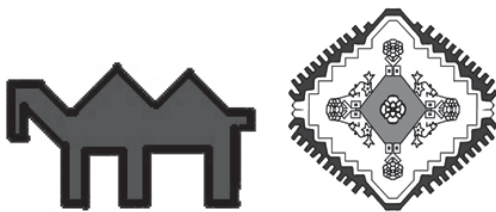

تصویر ۱۷: نقش شیر، متن فرش بی‌بیک‌آباد (مأخذ: صوراسرافیل، ۱۳۷۵، ۵۱۱؛ طرح خطی از نگارندگان)

است که به صورتی زیبا ترنجی را محصور می‌کند. (تصویر ۱۹) «شتر نماد صبر و تحمل و استقامت حیوان کویر و خشکی و آفتاب است. نام زرتشت از آن مشتق شده است» (آشتیانی، ۱۳۶۷، ۴۳). با وجود آنکه شتر از جمله حیواناتی است که ساکن کویر و سرزمین‌های خشک است، اما در فرش این منطقه دیده شده است. دلیل به‌کارگیری و آشنایی با این حیوان کاروان‌هایی بوده که برای فروش و تجارت به آنجا می‌آمدند و مهمتر از آن، اعتقاد دیرینه‌ای ایرانیان به تجلی ایزدبهرام، ایزد کشت و کار است که با معیشت کشاورزی ارتباط دارد.

تصویر ۱۸: نقش سگ، حاشیه فرش همدان (مأخذ: Kendrick, 1922, 183; طرح خطی از نگارندگان)

تصویر ۱۹: ترنج همدان با ترکیبی از شتر (مأخذ: McMullanin, 1967, 13; طرح خطی از نگارندگان)

نتیجه‌گیری

از آنجا که همدان به‌لحاظ فرهنگ و هنر قدمتی طولانی دارد و مرکز حکومت ماد بوده است، نقوش به‌دست آمده فرش در این منطقه اغلب بر پایهٔ دین و اسطوره استوار است. ادیان و اساطیری که زیرمجموعه فرهنگ منطقه است و از باوری نشأت می‌گیرد که در فرهنگ کشاورزی منطقه رایج بوده، به اعتقادات و باورهای مردم در زندگی بستگی داشته و دارد و اغلب به دوره قبل از اسلام برمی‌گردد. با نگاهی به نقش‌مایه‌های حیوانی به‌دست آمده از فرش همدان، سه زیرمجموعهٔ آریان، پرندگان و چهارپایان از یکدیگر قابل تفکیک

یکی دیگر از نقوش حیوانی که در فرش منطقه بافته می‌شود، نقش شیر است. این نقش در فرش‌های قدیمی منطقه دیده نشده است. با این حال می‌توان بر اساس پیشینه‌ای تاریخی، ریشه نقش شیر را از دیگر آثار هنری دریافت. قدمت نقش شیر در دوران باستان حداقل به سه‌هزار سال پیش از میلاد برمی‌گردد که نمونه‌ای از این آثار مجسمه‌ای است که در تپه گیان نهانند به‌دست آمده است و حمله شیر به بز در آن تصویر شده است. شیر همراه خورشید نقشی که در دوره قاجاریه در بسیاری از هنرها اعم از کاشی‌کاری و صنایع دستی دیده می‌شود. البته شیر از نقوش اصلی تکرار شونده در فرش حوزهٔ فارس نیز هست، اما در فرش همدان شیر، چه به‌صورت منفرد چه ترکیبی به‌ندرت در ترکیب‌بندی همراه با انسان ظاهر شده است. به‌صورت نمونه می‌توان از فرش ناحیه خان‌آباد (بی‌بیک‌آباد) (تصویر ۱۷) نام برد که شیر میان دو انسان بافته شده است. «از معانی نمادین این حیوان می‌توان به آتش، ابهت، پارسایی، پرتو خورشید، پیروزی، تابستان، دلاوری، روح، سبعت، شجاعت، عقل، غرور، فکر، قدرت الهی، قدرت نفس، گرمای خورشید، مراقبت، مواظبت و نیروی ابرانسانی اشاره کرد» (طاهری و حسامی، ۱۳۹۰، ۲). در منطقه این نقش می‌تواند نماد قدرت الهی و پرتو گرمای خورشید باشد که این مطلب نشانگر اهمیت وافر خورشید در زندگی روستایی است.

سگ نگهبان، از دیگر چهارپایان است که در برخی از فرش‌های حوزه همدان (به‌طور مثال در تصویر ۱۸) نقش مورد انتخاب است. سگ در منابع مختلف مقدس و محترم دانسته شده است. این حیوان را سمبل «نمادهای مهری دانسته‌اند و نقش او همراه میترا در مهراب‌های آیین مهری به‌دست آمده است» (رضی، ۱۳۷۱، ۱۸۲). پس سگ ملازم و همراه مهر است و علاوه بر پاسداری از مهر می‌تواند در نقش پیام‌آور نیز ظاهر شود. این نقش در فرش به‌صورت منفرد در حاشیه، دلالت بر پاسداری و نگهبان بودن را قوت می‌بخشد.

اما بدیع‌ترین نوع ترکیبی از نقش حیوان نقش شتر

هستند. آبزبان شامل ماهی (باران خواهی، خوشبختی خانواده، سلامت، عمر طولانی)، لاک پشت (خدای آب و زایش)، خرچنگ (پیام آور برکت و باروی، اسطوره ماه و خشکی)، پرندگان شامل عقاب (ابر و باران، زاینده گی، حیات و نامیرایی)، طاووس (ایزد آب)، چهارپایان بز (ایزد روشنایی، فرشته باران، قدرت خدا)، شتر (نام زرتشت، ایزد بهرام و صبر و تحمل)، شیر (قدرت و پرتو خورشید) و سگ (ملازم مهر و نگهبان) است که اغلب بر آیین و اسطوره تأکید دارند. در نقش پردازای نقوش، دو شیوه انتزاعی و تجریدی را به کار می برند که هیچ مشابهتی با نقوش طبیعت گرا ندارد. تجرید و انتزاع در فرهنگ، از جمله در همدان هنگامی اتفاق می افتد که به چیز مقدسی اشاره کند.

این تقدس برخاسته از دیدگاه های اسطوره ای و دینی است که در تار و پود زندگی روستاییان نهفته است و به صورت ناخود آگاه و حتی غریزی نمایان می شود. عدم ظرافت نقش مایه ها، حاکی از سبک بافت و زیاد کوتاه نکردن پرز در هنگام پرداخت است که سبب می شود نقش به سختی و با خشونت به چشم آید. در تحلیل و بررسی نقوش حیوانی، با توجه به نمونه های فرش منطقه، آبزبان از فراوانی بیشتری برخوردار هستند. آبزبان اغلب در طرح های سراسری به کار می روند و این نقوش در سرتاسر فرش تکرار می شوند. با این تکرار و توالی اثربخشی مفاهیم نمادین مورد نظر را افزایش می دهد. برآیند محتوای نقوش حیوانی در جدول ۱ آمده است که در سه گروه آبزبان، پرندگان و

جدول ۱: نقش مایه های به کار رفته در فرش روستایی همدان (مأخذ: نگارندگان)

نماد نقوش	مکان قرارگیری نقش					نوع	انواع نقش مایه	
	متن			حاشیه				
	---	ترنج	لچک	بزرگ	کوچک			
ایزد روشنایی، باران، خورشید	×					بز	چهارپایان حیوانی	
	×					شیر		
		×				شتر		
				×		سگ		
ابر و باران، زاینده گی، حیات و نامیرایی		×				عقاب	پرندگان	
	×					گنجشک		
				×		طاووس		
باران خواهی، خوشبختی خانواده، سلامت، عمر طولانی	×	×	×	×	×	ماهی	آبزبان	
	×			×		لاک پشت		
	×					خرچنگ		
	×							

چهارپایان قابل تقسیم بوده و تأثیرات اسطوره‌ای-آیینی آن‌ها بیشتر بر محور زاینده‌گی و باروری و برکت است که زندگی و معیشت کشاورزی بر آن استوار است.

پی‌نوشت‌ها

۱. در برخی از آثار فارسی به نام‌های دیگری خوانده می‌شود. این نام‌ها عبارتند از: نقش‌مایه، نقش تکرار شونده و معادل موتیف است و در برخی آثار فارسی، مایه و بن‌مایه و بن‌نگار نامیده شده است (یساولی، ۱۳۷۱، ۱۱). در کرمانشاه اصطلاح خرده‌نقش رایج است (دانشگر، ۱۳۷۲، ۲۱۴).

Myth 2.

۳. بندهش کتابی از منابع پهلوی اساطیر ایران باستان است. این اثر نیز مانند اغلب کتب پهلوی از مجموعه‌ای از مطالب گوناگون گردآوری شده که با هم تلفیق شده‌اند. تألیف کتاب مربوط به اواخر دوره ساسانی است اما گردآورنده و نویسنده نهایی آن فرنیغ دادگی است که طبق مدارک در قرن سوم هجری قمری (نهم میلادی) می‌زیسته است. مهمترین منبع بندهش احتمالاً «دام داد نسک» بوده است که بنا به خلاصه‌ای که از آن در کتاب هشتم «دینکرد» آمده، درباره آفرینش بوده است. همچنین می‌توان گفت اساس بندهش ترجمه‌ها و تفسیر اوستا بوده است (تفضلی، ۱۳۷۸، ۱۴۱-۱۴۴).

بندهش که تلفظ فارسی میانه آن Bun-dahišn است از دو جزء bun به معنای بن و آغاز و dahišn برابر واژه دهش در فارسی، به معنی آفرینش، ترکیب شده است و به معنای آفرینش آغازین است. اما این نام به این معنا نیست که مطالب کتاب تنها درباره آفرینش باشد، بلکه بخش زیادی از آن به پایان جهان نیز می‌پردازد. این احتمال هم وجود دارد که نام اصلی کتاب «زندآگاهی» باشد که در آغاز کتاب به آن اشاره می‌شود. زند از واژه اوستایی zantya به معنای شناخت آمده است که در ادبیات پهلوی به معنی شرح و تفسیر است و گاهی هم زند معنی اوستا می‌دهد. پس می‌توان گفت در

مجموع به معنی آگاهی بر دانش اوستا و تفسیر آن است (بهار، ۱۳۶۹، ۵-۶).

۴. در تبریز به این حاشیه سماوری اطلاق کرده‌اند و آن را سماوری می‌نامند که طرح اصلی در واقع با آن شباهت بیشتری دارد (ادواردز، ۱۳۶۸، ۴۵).

۵. Tosbaga تُسباغا تلفظ اصلی این نقش است. در منابع لاتین tortoise درج شده است.

Ea (Enki).6

۷. Kudurrus. سنگ‌های صیقلی هستند که نوشته‌هایی راجع به واگذاری‌های رسمی سرزمین را دربردارند که معمولاً شامل تاج و تخت و نیز شامل فروش زمین‌ها هم می‌شده است. این آثار عمدتاً در معابد پیدا شدند و در واقع نقش ضبط واگذاری‌های رسمی سلطنتی را برعهده داشته‌اند. اما همچنین بیانگر رونق سنگ‌هایی هستند که صرفاً بر روی مرزها تعیین شد^۱ سرزمین، نهاده شده‌اند. احتمالاً توسط کاسی‌ها Kassite معرفی شدند و از آن پس تا دوره نوبابلی (قرن هفتم ق.م) مورد استفاده بوده‌اند. بعد از آن هیچگاه در هنر بین‌النهرین ظاهر نشدند. روی برخی از آن‌ها نمادهایی همراه با اسامی رب‌النوع‌ها که مظهر آن‌ها بودند نشاندار شده که منبع موثقی در تعیین مفهوم این نمادها به شمار می‌رود.

۸. یونانیان به همدان Karcassi یعنی شهر کاسی‌ها اطلاق می‌کردند.

فهرست منابع

- آذرباد، حسن و حشمتی رضوی، فضل‌الله (۱۳۸۳) *فرشنامه ایران*، تهران: مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ادواردز، سیسیل (۱۳۶۸) *قالی ایران*، ترجمه مهین‌دخت صبا، تهران: فرهنگسرا.
- اذکایی، پرویز (۱۳۵۲) *مختصری پیرامون فرهنگ عامیانه همدان و گویش آن*، همدان: فرهنگ همدان.
- بلک، جرمی و آنتونی گرین (۱۳۸۳) *فرهنگنامه خدایان*، دیوان و نمادهای بین‌النهرین باستان، ترجمه پیمان متین، چاپ اول، تهران: سپهر.

Fouillesde Tepe, Giyan Pres De Nehavand, Tome III, P. Geuther.

- Kendrick, Albert Frank And C. E. C. Tattersall (1922) *Hand-Woven Carpet Oriental And European, Volume I, London: Benn Brothers.*

- McMullanin, Josef V. (1967) *The George Walter Vincent And Belle Townsley Smith Collection of Islamic Rugs, Walter Vincent Smith Art Springfield, Massachusetts, U.S.*

- بهجو، زهره و کار، مهرانگیز (۱۳۷۲) *ادیان جهان باستان*، جلد دو، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه).

- پرهام، سیروس (۱۳۷۵) *شاهکارهای فرش بافی فارس*، تهران: سروش.

- تفضلی، احمد (۱۳۷۸) *تاریخ ادبیات پیش از اسلام*، چاپ سوم، تهران: سخن.

- حبیبی، منصوره (۱۳۸۱) «سیلک، نمادها و نشانه‌ها (نقوش جانوری و گیاهی)»، *مجله کتاب ماه هنر، مهر و آبان*، شماره ۴۹ و ۵۰، صص ۱۱۸-۱۲۰.

- حصوری، علی (۱۳۸۱) *مبانی طراحی سنتی در ایران*، تهران: چشمه.

- دادور، ابوالقاسم و الهام منصوری (۱۳۸۵) *درآمدی بر اسطوره‌ها و نمادهای ایران و هند در عهد باستان*، تهران: کلهر.

- دانشگر، احمد (۱۳۷۲) *فرهنگ جامع فرش*، تهران: یادواره.

- دیاکونوف، ایگور میخاییلوویچ (۱۳۵۷) *تاریخ ماد*، ترجمه کریم کشاورز، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

- ژوله، تورج (۱۳۹۰) *پژوهشی در فرش ایران*، تهران: یساولی.

- صوراسرافیل، شیرین (۱۳۷۵) *تاریخ نقوش فرش همدان*، چاپ اول، تهران: مینا.

- گیرشمن، رمان (۱۳۴۶) *هنر ایران در دوره هخامنشی*، تهران: بهنام.

- یساولی، جواد (۱۳۷۱) *مقدمه‌ای بر شناخت قالی ایران*، تهران: فرهنگسرا.

- Electas, Modaori. P.A. (2007) *Larte Del Tappeto Oriente*, Milano tutti I diritti riservati.

- Fokker, Nicolas (1973) *Persian And Other oriental Carpets For Today*, London: G.ALLEN and Unwin.

- Gans-Ruedin, Erwin (1975), *Orientteppiche Importeup*, Hirmer Verlag München.

- Ghirshman, G. Contenanetr (1933)